

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**Акад. Вс.МИЛЛЕР. ОЧЕРКИ РУССКОЙ
НАРОДНОЙ СЛОВЕСНОСТИ.****Т. III: БЫЛИНЫ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЕСНИ.**

Москва — Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство],
1924, IV + 351 с. Ціна не показана

**Проф. М.СПЕРАНСКИЙ. РУССКАЯ НАРОДНАЯ
СЛОВЕСНОСТЬ. ВВЕДЕНИЕ В ИСТОРИЮ УСТНОЙ
РУССКОЙ СЛОВЕСНОСТИ. УСТНАЯ СЛОВЕСНОСТЬ
ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОГО ХАРАКТЕРА.**

Москва, 1917, VI + 474 с. Ціна 2 р. 50 к.

Обидві книги трактують питання, котрому я завсіди давав місце в українських бібліографічних оглядах, і тепер присвячую йому чимало місця в черговім томі історії української літератури: се походження й еволюція билинного епосу*. В посмертнім томі начерків акад. Міллера (помер 5/ХІ 1913)*, крім останніх розвідок, опублікованих ним в рр. 1909—1913, надруковані два розділи недокінченої загальної праці на тему: “Очерк истории русского былевого эпоса”, написані в рр. 1911—1912. А в книзі ак[адеміка] Сперанського більша половина також присвячена історії дослідів над билинним епосом, його походженню, розповсюдженню, консервації і под. Отже, для дослідників героїчної традиції і для всіх, хто интересується сим питанням, обидві книги мають чималу вагу, а загальні висновки обох авторів мають інтерес для всіх, хто цікавиться еволюцією української усної творчості.

Як відомо, в сій справі в українській науці здавна позначалось два напрями, чи теорії. Одні дослідники доводили, що хоч героїчна поезія в формі билини на Україні не існує, але вона жила тут довго, до половини ХVІІ в. приблизно, і, уступивши місце козацькому епосові, зістала багаті сліди свого існування в українськiм фольклорі — ймення билинних героїв, багатирські мотиви, і так само казкові, новелістичні та легендарні, що становили колись зміст героїчних поем. Отже, героїчна поезія, нині представлена в билинах, мусить трактуватись як інтегральна частина української поетичної традиції. Вона на українськiм ґрунті виросла, тут жила — в формах, розуміється, відмінних від нинішньої великоруської билини, і, розкладаючись, передала свою спадщину іншим родам поетичного українського репертуару. На такім становищі стояв Драгоманов, Петров, Дашкевич і чимало інших дослідників.

Інші, навпаки, думали, що героїчного епосу — прототипу билинного — на Україні таки й не було: він вхопив деякі київські ймення, деякі тільки поетичні мотиви, але зложивсь від початку поза Україною, в землях велико-

руських, і тому на Україні його нема. Так думав Ол. Котляревський, до сього погляду схилився Антонович, в найбільш різких формах висловив сю тезу Халанський.

В. Міллер, що з поч[атку] 1890-х рр. став читати курс народної словесності в Московському університеті і скоро зайняв одно з перших місць серед дослідників билинного епосу (а з смертю Веселовського став безперечно найбільшим дослідником на сім полі), в своїй першій великій праці, присвяченій билині (“Экскурсы в область русского народного эпоса”, 1891–1892), стояв на становищу українського походження билин — по його гадці, їх вітчиною була “простора країна полян і сіверян — басейн середнього Дніпра та його східних допливів”. На схід, можливо, потягнув він її під впливом своїх помічень про велику масу іранських мотивів в билинній епосі, що захопили його тоді. Зайнятий слідженням сих іранських паралель, він лишив зовсім на боці всі інші елементи билинної поезії: питання про творчу роль української стихії і ті соціально-історичні умови, в котрих ся творчість розвинулась. Питання українського походження було тільки зазначене і зовсім не розроблене в сій праці. А звернувшись до нього слідом в ряді студій, які утворили потім I том його “Очерков русской народной словесности”*, він дав сьому питанню зовсім нову і відмінну розв’язку: більшість билин проголосив новгородськими, доволі пізнього, після-татарського часу; поруч новгородських вказав групу билин галицько-волинського походження; найбільш типові богатырські билини признав полудневовеликоруськими; а українське Подніпров’я, яке він сам уважав вітчиною билинного епосу в попередній праці, в сих його студіях цілком зійшло з дослідного овиду і перестало займати яке-небудь місце в перспективі сієї творчості. Дальші студії, зібрані потім в II томі “Очерков” (1910)*, займались переважно вислідженням того, що не належить Київській добі і Київщині в тіснішим розумінні, так що досить неясним зіставалось, що ж саме автор лишав на долю старої української творчості в формації нинішнього богатырського епосу. I праці останніх літ, зібрані тепер в III томі його “Очерков”, були присвячені здебільшого пізнішим наверствованням билинного репертуару. Але, як виявляється, поруч із тим в нім жило сильне бажання від сеї аналітичної роботи перейти до синтетичної. “За останні десятиліття, — пише він у вступі до згаданого “Очерка истории русского былинного эпоса”, — нагромадилось чимало інтересних окремих спостережень в сфері “літературної” (sit venia verbo*) історії билин і виявляється потреба підсумувати їх та спитати себе, чи не може вже, при сучаснім стані наукового розроблення нашого епосу, бути зазначений хід його розвитку від давніших часів до нашої доби. Нам здається, що час для сього вже настав. Розуміється, ми не можемо потішати себе надією, що історія нашого билинного епосу буде роз’яснена вже тепер: нові матеріали, а може, й нові, нам ще незвісні, способи наукового дослідження мусять внести більш певності і ґрунтовності в розуміння і конструювання сієї історії, але все ж, ми думаємо, в поході на-

укового дослідю такі проби оглядання від часу до часу перейденої дороги та роблення виводів з маси нагромаджених окремих спостережень дають свою користь”*. Виходячи з цієї гадки, автор поставив собі завдання: переглянути питання про початки “билинної творчості” і дальші стадії його розвитку, які привели її до нинішнього билинного репертуару.

1911 р. покійний приступив до здійснення цього завдання. Але, очевидно, переведення такої синтетичної праці, при масі сумнівів і застережень, видвигнутих попередньою аналітичною роботою, між іншим — самого ж таки автора, показалося на ділі тяжчим, ніж він собі уявляв. Першого року на вакаціях був написаний перший розділ (с. 3—62), присвячений Київській добі. З початком 1912 [р.] автор приступив до другого — що мав на меті вияснити традицію суздальську; але, видима річ, робота не йшла. В листі до свого ученика і товариша в билинних студіях Ол. Маркова (тепер також помершого) він писав в січні 1912: “Тепер передо мною найтяжча задача, котрої, мабуть, не подолаю: се вічний стих* нашого епосу — Ілля Муромець... мабуть, прийдеться тільки критично розібрати всі гіпотези про Іллю та й признати, що досі ми нічого певного не знаємо про його походження”¹. І, дійсно, праця урвалася на 28 сторінці II розділу, на вакаціях 1912 р., серед частини, присвяченої Іллі, і автор не повернувся до неї вже до смерті.

Вплинули на те якісь механічні перешкоди чи сама задача — вияснення суздальської верстви епосу — показалося при виконанні занадто проблематичною (досі ще, дійсно, ніхто такого вияснення не подолав), тільки праця справді урвалася на викладі гадок про походження Іллі — так, як то передчував автор.

Як же ставить він питання про походження билинної творчості в сім останнім своїм творі?

Підходить він до сеї теми чисто історичною дорогою. “Епічна поезія, як оден з проявів духового життя народу, нерозривно зв’язана з усім укладом як матеріального, так і духового життя взагалі”, — пише він на початку. “Мусимо вияснити собі, в яких побутових обставинах жила та людиність, в котрій могла зародитись епічна поетична повість, який був її матеріальний стан і культура, які класи чи групи цієї людиності стояли на чолі, яка була народна чи класова свідомість і які ідеали, які були зовнішні відносини до сусідів, і багато іншого. Тільки пильне студіювання культурної й політичної історії народу на протязі ряду століть дасть нам можливість відповісти і на чисто літературні питання: вияснить нам, які періоди були сприятливі для поступу духового і матеріального життя народу, і які часо-во гальмували поступовий рух та справляли його однобічно; який клас людиності кермував її духовим життям і виявляв себе в літературі й мистецтві, і які обставини викликали появу тих чи інших пам’яток в першій і в другій” (с. 6).

¹ Обзор трудов В.Ф.Миллера по народной словесности. — “Известия Отд[еления] рус[ского] яз[ыка]”, 1915, с. 311*.

Отже, автор зазначає 3 групи билин: новгородську, билин про героїв, не зв'язаних з Володимиром, і теми Володимирового циклу, а своїм завданням ставить розслідування походження цього Володимирового циклу. Принагідно зауважимо, що новгородська група має тут далеко менші розміри, ніж їх зачеркував автор в 1890-х рр. Тепер, окрім специфічно новгородських тем: Буслаєва, Садка і Терентища, він з Володимирових зачисляє сюди Ставра, Соловія Будимировича і Сорок каліків, характеризує їх як билини-новели, до богатирського епосу не належні, зложені, безсумнівно, або більш, або менш правдоподібно в Новгороді або його культурнім районі і здебільшого за межі цього району не винесені. Очевидно, критика колишніх критеріїв новгородського походження, поставлених автором в 1890-х рр., не пройшла для нього даремно, хоча він свого становища супроти неї не зазначає тут.

Другої локальної групи — галицько-волинської — він тут не згадує (хоч, власне, з погляду систематики треба було її поставити тут же поруч новгородської), він вимежує її нижче (с. 49 і д[алі]) і робить се згідно з своєю давнішою студією про сю групу. Додає тільки до вказаних там тем (Дюка, Чурила, Потока, Дуная) ще Козарина і далі стоїть на тім, що хоч про Романа мусили бути епічні пісні, але в наших билинах про Романа нема їх сліду: се, правдоподібноше, Роман Брянський.

Приступаючи до перегляду питання про походження того, що, за вилученням всього неприналежного, зістається як властивий Володимирів цикл (на жаль, вичислити сі теми автор не схотів, і в дальшій всуміш говорить про походження і тих билин, котрі належать до цього ранішого Володимирового циклу, і тих, що при інших нагодах з нього вилучаються), автор ставить дві загальні тези:

“Всяка проба вияснити тепер, які теми в стародавніх часах входили до циклу пісень, зв'язаних з іменням Володимира, мусить зістатись безнадійною.

При всім нашій скептицизмі щодо стародавності самих тем сучасних билин, значне число історичних імен, захованих від цього (Київського) періоду, робить неминучим припущення, що основи епічних повістей були заложені ще в сім періоді”.

Автор тільки застерігається, що з полудневого київського походження для нього не витікає приналежність цього старого епосу українцям-малоросам, а не великорусам, бо “про існування великорусів, малорусів і білорусів в X—XI в. не маємо права говорити”: говори північні, середні і полудневі не мали ще різких відмін (с. 8). Але він не прихильник теорії Погодіна-Соболевського*, так що для нього ролю грає властиво питання термінології: не називати старих племен XI в. “малороссами”, щоб не викликати асоціації з пізнішими народностями. Київська доба творила спільне поетичне добро для всіх: “збиваючи різні руські племена в руський нарід”, творячи “національну свідомість”, вона давала підставу для засво-

ення “пісенного добра”, зложеного котримсь племенем, іншими племенами, тому що викликала живі інтереси до спільних поетичних тем.

За поміттю “Курса русской истории” Ключевського* автор характеризує київську добу як період напруженого політичного і культурного будівництва, що й нині змушує історика з особливою симпатією спинятись на ній і дає ключ до зрозуміння особливої пам’яті і спочуття для неї в народі. Умови тодішнього життя були сприятливі “в ряді інших мистецтв також і мистецтву поетичної словесної творчості”. Але вся передволодимирова верства повістей, записана в літописі, по гадці автора — походження варязького і не стоїть в зв’язку з народним епосом, бо між владущою варязькою верствою і владомою слов’янською відносини були неприявні. “Тому ледве чи можемо сподіватись знайти в народнім епосі сліди поетичних повістей з-перед епохи Володимира, хоч би вони й ходили серед дружинної верстви в формі прозаїчних саг чи пісень” (с. 18). Виїмок він готовий зробити тільки для Ольги, щоб об’яснити билину про Вольгу. Вольга — се Ольга, але не Олег, — стільки автор приймає з виводів Халанського і додає до нього свою тезу (с. 57), що основна билина про Вольгу зложена була на півночі, на старій новгородській території. З мотивів старого Володимирова циклу зазначаються заховані билинним епосом Володимирові пири і поєдинки з невірним силачем (пераяславська легенда), теми Добриніного змєборства і Добриніного сватання. Але автор далі обстоює новгородське походження сих останніх тем, і на тій підставі ставить тезу “живої участі новгородської творчості в утворенні прототипів билин т. зв. Володимирова циклу”: “Старий Володимирів епос був стільки ж київський, скільки й новгородський” (с. 25). Загальні ж висновки щодо нього висловлює так:

“Отже, гадаємо, що до XI віку: періоду сформованої руської національної свідомості, про котру свідчить літопись та інші письменні пам’ятки, належить утворення Володимирова циклу героїчних повістей — прототипу пізніших билин. В утворенні пісень сього циклу могли брати участь і княжі співці, і дружинні, бо предметом оспівування могли бути популярні серед дружини і народу князі і такі ж дружинники, воеводи чи “храбри”, такі як Добриня й Путята” (с. 26). “Київ, Новгород (мабуть, також Чернігів і Переяслав — поки їх не зруйнували половці) могли бути такими, так би сказати, пісенними центрами — так як були центрами письменної літератури, що зародилася в XI і розцвіла в XII в.”.

На повісті, зв’язані з “Старим Володимиром”, лягла пізніш друга верства, зв’язана з Володимиром Мономахом, — головним чином епізоди боротьби руських дружин з половцями перенесені були згодом на часи ласкавого князя Володимира. Автор вказує такі ймення з епохи Мономаха, які ввійшли з своїми повістями до старшого циклу: Козарин, Ставр, Тугарин, Кончак; з Мономаховою добою зв’язує він також “Івана, гостинного сина” і “40 каліків”, добавачаючи в них новгородське походження.

В другій половині XII в. констатуючи упадок Подніпров'я і перехід людності на захід і північ (знов-таки за "Очерком" Ключевського*), автор поясняє тим розвій галицько-волинського епічного циклу і припускає, що образ симпатичного волинського князя Володимира Васильковича з зв'язаними з ним повістями (як, напр., історія Дуная) міг також наверстуватись на старім Володимировім циклі: "В пізнішій періоді нашої епічної поезії ім'я Володимира Волинського мусило здаватись іменем неодмінного епічного князя Володимира, і таким чином зв'язаний з ним воєвода Дунай міг стати богатирем Володимирового циклу, виконувати доручення Володимира Красного Сонечка" — с. 53. Очевидно, мусило се статись там, де могли обертатись епічні повісті про Володимира Волинського і галицько-волинських богатирів, — але автор не спиняється на сих обставинах. Від заміток про деяких осіб "княжих билин", де героями виступають не богатирі, а князі, автор переходить до розслідування питання, як билина з'явилась на великоруськім ґрунті.

Побіжно ставить він тезу, що "поетичні повісті, зв'язані з кн[язем] Володимиром, склалися в XI, XII і XIII в. в різних областях, напр., в Чернігівській, Переяславській, Ростовській, Новгородській, — об'єднаних ідеєю "Землі Руської". Для вияснення питання, чому билини заглохли тут так само, як в Київщині і в Галичині-Волині, він вважає потрібним вияснити питання, які були умови епічної поезії з XII до XV ст., "в періоді верхньоволзької Русі". Піддаючися звичайній в російській науці ілюзії, він трактує сю хронологічну верству як "загальноруську" ("русские силы, которым предстояло восстановить и продолжать разбитое национальное дело Киевской Руси, искали убежища среди финских лесов Оки и Верхней Волги", — цитує він Ключевського). Тому від сього часу українські землі і їх епічна продукція для нього зникає. За Ключевським він характеризує сю великоруську епоху XIII—XIV в. не як таку, що існувала поруч такої ж української епохи, а як наверствовання на Київську добу і Великоруси і України XI—XII в. Констатує (на великоруськім ґрунті) регрес, здичіння — умови, несприятливі для розвою епічної поезії. Перебирає відгомони епічних тем татарської доби (на суздальськім ґрунті) та стверджує їх бідність. Далі переходить до історії епосу про Іллю — але тут його праця переривається в середині розсліду. Уривки з листів сього часу, наведені Марковим, дають деяке поняття про хід думок пок[ійного] автора:

"Рад був би, — пише він, — знайти сліди Іллі Муромця в київськім періоді, але, на жаль, не переконаюсь ні Вашими доводами, ні Ключевського... Найранішою темою, яка зв'язалася з іменням Іллі Муромця, вважаю, як і Ви, першу поїздку, хоч і не зачислив би її до київського періоду, а до суздальського (надруковано, мабуть, помилково: и к суздальскому). Більша частина інших тем зложилась, мабуть, в XVI в., а декотрі ("Ілля і Святогор", "Три поїздки") в XVII.

Ви досі не захитали мого переконання, що XVI вік був тим періодом в еволюції епосу, коли збирались кришки, що полишилися від київського і суздальського періоду, і билини реставрувалися знову, згідно з загальним духом і напрямом сього століття, що зазначилося сформованою національною свідомістю і шовінізмом”.

Отже, останки чи кришки більш яскравого, блискучого епосу київської доби (не тільки київського походженням, але і з інших центрів (галицько-волинського і суздальського — по термінології автора), які дожили до XVI в., в сім столітті були підібрані і зреставровані, в новім освітленні і з новими підходами. — Де саме? Автор сього не висловив, але, очевидно, думав про Московщину. А улюбленим героєм, на котрого перенесено мотиви і теми інших повістей, в сім новім епосі став Ілля, которого цикл потім далі розвивавсь і збагачувавсь, коштом інших, в XVII—XVIII в. Так виглядає концепція пок[ійного] автора.

Я ширше спинивсь на його недокінченій праці — як на останнім слові дослідника, що протягом останніх десятиліть стояв в центрі дослідів над билинним епосом і давав їм напрям. Його проба синтезу, що її він замишляв дати, навіть в сій недокінченій і не вповні обробленій формі, зістається все-таки явищем дуже замітним. Натомість мова моя про книгу акад. Сперанського буде значно коротша.

Се курс, читаний на Московських вищих жіночих курсах в рр. 1912—1915 і виданий по записям слухачок, так як і попередня “История древней русской литературы”*. Для друку він був переглянений лектором, але все-таки характер записі неавторської на нім лишився. Складається він з двох великих частей: “Введения в историю устной русской словесности” (с. 3—178) і розділу, присвяченого билинам (с. 178—328). Менші розділи присвячені історичній пісні ([с.] 328—358), духовному стихові (с. 358—392), казці (с. 392—432), замовлянням (с. 436—453) і зовсім малі — усній релігійній легенді (тільки 4 сторінки), прислів'ям (дві) і загадкам (теж дві). Змістом своїм сей курс нагадує книгу пок[ійного] Владімірова, видану 20 літ перед тим*, але виклад зовсім відмінний — більш загальний, характеризуючий, без тої маси цитат, текстів і джерелових ілюстрацій, яка наповняла курс Владімірова і надавала йому головну цінність — не зовсім пережиту й тепер.

В поглядах своїх на билину автор іде в значній мірі слідами Міллера, але серйозно рахуючись з вказівками інших дослідників (особливо Веселовського). На жаль, він не збирає своїх поглядів разом і не формулює виразно — розкидаючи загальніші замітки тільки принагідно. Так, на с. 277 ми читаємо такий загальний відзив*: “Коли тепер в південній Росії ми билин більше не стрічаємо, то, пояснюючи се місцевими умовами, ми пізнаємо сю південну пісню в її північних перерібках, що почасті заховали й слід її мандрівки на північ: відбиття тої середньоруської (московської) сфери, через

котру та південна пісня перейшла на північ. Інше спостереження, котре дістаємо з переведеного огляду, що майже вся південна пісня підпала угрупованню навколо головного центру — Києва: первісно місцева, то чернігівська, то галицька, то навіть ростово-суздальська, вона зтягується до кола пісень з Києвом як ареною акції”. Такий погляд він розвиває спеціально і щодо циклу Іллі (згідно з Веселовським): “Можна гадати, що як самий образ Іллі, так і деякі пісні про нього ведуть свій початок ще з Київської області, може бути — сягають XI в. і пішли разом з колонізацією її дорогами на північний схід і руську північ. Які були ці старі пісні, ми не знаємо, але відгомони їх — поруч пісень про Іллю іншого походження — ми почасти можемо припускати в тих билинах, які до нас дійшли” (с. 256). Основа билин про Іллю і Соловія, по гадці автора, — чернігівський переказ, може XII—XIII в., про місцевого богатиря, що вирятував місто від ворогів, — він потім пішов на північний схід, і тут до нього прилучивсь переказ про голосного розбійника, прив’язаний до місцевості коло Карачева: за 25 верст відти тече р[ічка] Смородина, є урочище Соловіїне і Дев’ятидубе (с. 258). Форма билин взагалі в основі своєї походження давнього — може бути, не молодша XI—XII в. (с. 363). Історична пісня розвинулася з билини (с. 329) і т. п.

Чималий інтерес мають погляди автора на духовний стих, котрим він займався спеціально, від довшого часу, — тим більше, що в науковій літературі цьому релігійному епосові пощастило далеко менше, ніж богатирському. На жаль, автор і тут висловлюється досить загально, наче умисно уникаючи докладнішого формулювання тез. Говорячи про великий стих про Єгорія, він схиляється до погляду, що в нім лежать “відгомони руської легенди про перші часи християнства на Русі, коли нові початки християнського життя могли розглядатись як будова руського життя на нових підвалинах, — і таке значіння мають і подвиги Єгорія, і фінал його боротьби з Діоклетіаном” (с. 383). З другого боку, він підчеркує, що на те, аби християнський світогляд, виражений в духовнім стиху, сформувався і знайшов собі відповідний вираз, потрібний був довший час: християнський світогляд в масі поширювався незвичайно повільно (с. 361). За свідство існування духовного стиха в нинішній формі він приймає стих про Адама, в рукописі XV в., надписаний як “стих-старина за пивом”; більшість тем сягає теж XV—XVI в. “Отже, попередні вказівки начебто показують, що XV—XVI в. були часом коли не появи, то в кожному разі розвитку нашого духовного стиха в тій формі, в якій його знаємо досі” (с. 363).

На закінчення одно слово про історичну схему книги. Вона має назву “Русской устной словесности”. Але специфічно українському матеріалові — думам і історичним пісням присвячено в ній дві з половиною сторінки, в розділі про історичні пісні: розуміється, виклад більш ніж короткий, збитий, і для ближчої інформації рекомендується “сжатая, но в то же время вполне достаточная для ознакомления с малорусской исторической песней” стаття

Арабажина в “Истории русской литературы” Анічкова*. Автор, очевидно, виходить з інтересів до усної словесності великоруської і вводить український матеріал, поскільки він потрібен до з’ясування її еволюції. Але пощо тоді “русская словесность” в титулі, а не просто “великорусская”. А коли “русская” в розумінні “всіх русских народностей”, то мусить і українська, і білоруська поезія [бути] трактована нарівні з великоруською! Двозначність і наукова непридатність “русского” терміна ще раз нагадує про себе.

Автограф синім чорнилом із правками чорнилом та простим олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17212. — 11 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На першому аркуші позначка вгорі червоним олівцем “20”.

Подається за першодруком.

с. 186 “*École des langues orientales vivantes*” — з фр.: “Школа сучасних східних мов”.

...про спілнчу слов'янську мову *А.Мейє*... — йдеться про роботу: *Meillet A. Le slave commun.* — Paris: E. Champion, 1924. — XVI, 448 р.

...класичну працю *Шафарика* “Слов'янські старожитності”... — йдеться про двотомну працю П.Шафарика: *Šafárik P.J. Slovanské starožitnosti.* — 2 od. — Prague: Tiskem J. Spurného, 1837 (третій том був надрукований вже після смерті вченого у 1865 р.). Її практично одразу було перекладено російською, німецькою та польською мовами. Зокрема, у 1847 р. двотомне дослідження (у 4 частинах) було надруковано О.Бодянським російською мовою під назвою “Славянские древности”.

Від 1902 р. стали виходити “Slovanské Starožitnosti” — перший том про пра-слов'янську добу, другий — про розселення полудневих слов'ян (1906–1910)... — див.: *Niederle L. Slovanské Starožitnosti (Antiquités slaves):* 2 od. — Prague, 1902–1910.

с. 188 ...книга *Барсова*... — йдеться про роботу: *Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи.* — Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1873. — 180, LXXV с.

...монографії пок[ійного] *Голубовського* про кочовників, про Смоленську зем-лю... — див.: *Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южнорусских степей IX–XIII вв.* — К.: Университетская типография И.И. Завадского, 1884. — II, 254, III с.; *Його ж. История Смоленской земли до начала XV ст.* — К.: Типография Императорского университета св. Владимира В.И. Завадского, 1895. — II, 334, II с.

с. 189 ...звісною книгою по старій історії Русі — *Івана Филевича*... — йдеться про працю: *Филевич И.П. История древней Руси. Т. I: Территория и население.* — Варшава: Типография Франца Черпака, 1896. — 391 с.

...“*Annales de Nikon*”... et celles de *Novgorod*... — йдеться про Никонівський та Новгородський перший літописи.

Russie, nation rus... purs Russes — з фр.: Росія, руський народ... чисто руські.

de la Russie du sud — з фр.: південь Росії.

Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности. Т. III: Былины и исторические песни. Москва — Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство], 1924, IV + 351 с. Ціна не показана

Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность. Введение в историю устной русской словесности. Устная словесность повествовательного характера. Москва, 1917, VI + 474 с. Ціна 2 р. 50 к.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 155–162. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф синім та фіолетовим чорнилом із правками фіолетовим та синім чорнилом і простим та червоним олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17204. — 16 арк.). Аркуші формату А5, але з різним напрямком розташуванням тексту (арк. 1–6-зв., 14–16-зв. — текст розташований горизонтально, арк. 7–13 — текст розташова-

ний вертикально; на арк. 2–6, 14–16 — рукопис на обох боках аркуша). На арк. 1 позначка червоним олівцем вгорі “49”, на арк. 16-зв. — перекреслений початок листа: “Високоповажний Добродію! оден за другим прийшли два Ваші листи, з”; арк. 5 є вставкою на маленькому відірваному клаптику паперу, на звороті якого — адреси та штемпелі (два однакові надруковані прямокутні “W Besuchet die Wiener Messe” з датою “7–14 sept. 1924”, круглий поштовий з датою “5.VIII.24”, внизу — частини круглих штемпелів, на яких читається “Москва”). На папері надруковано друкарським способом: “A.H.Zipper Wien” та зазначена адреса “Wolgeboren / Herrn / Prof. M.Hruschewsk / Akademie der Wissenschaften / Kiew / Polen”. Фіолетовим олівцем дописано “Акад. Наук”. Підпис у кінці рецензії (арк. 16-зв.): *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 191 ...тепер присвячую йому чимало місця в черговім томі історії української літератури: се походження й еволюція билинного епосу — у 1924 р. М.Грушевський працював над 4-м томом “Історії української літератури” і присвятив цій темі першу книгу тому. Див.: *Грушевський М.С.* Історія української літератури. Т. 4: Усна творчість пізніх князів і переходи в епохи XIII–XVII. — К.: Держвидав України, 1925. — 689 с.

...акад. Міллера (помер 5/XI 1913)... — дата смерті подана М.Грушевським за старим стилем.

с. 192 ...I том його “Очерков русской народной словесности”... — див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Былины. I–XVI. — М.: Типография И.Д.Сытина, 1897. — VII, 464 с.

...II томі “Очерков” (1910)... — див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Т. 2: Былины. — М.: Типография И.Д.Сытина, 1910. — VI, 416 с.

sit venia verbo — з лат.: нехай це слово буде сприйнято поблажливо; вираз вживається як вибачення за різкий або грубий вислів або — як у даному разі — для підкреслення іронічного ставлення до цитованої фрази. Цей коментар у дужках належить В.Міллеру.

с. 193 ...роблення виводів з маси нагромаджених окремих спостережень дають свою користь — тут і далі М.Грушевський цитує роботу В.Міллера у власному перекладі на українську, зазвичай позначаючи відповідні цитовані сторінки у дужках після тексту. Дану цитату див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Т. 3: Былины и исторические песни. — С. 3–4.

стих — з лат.: хрест.

Обзор трудов В.Ф.Миллера по народной словесности. — “Известия отд[еления] рус[ского] яз[ыка]”, 1915, с. 311 — йдеться про роботу: *Марков А.В.* Обзор трудов В.Ф.Миллера по народной словесности // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1915. — Т. XX. — Кн. 1. — С. 293–349.

с. 194 ...теорії Погодіна-Соболевського... — йдеться про теорію про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва і Київщини) за часів Київської Русі та неавтохтонність українського населення на цій території. Умовну назву дістала за прізвищами двох найбільш відомих її авторів — М.Погодіна, який у середині XIX ст. уперше висловив ідею про неавтохтонність українського населення на його етнічній території, та О.Соболевського, який у 1880-х рр. підтримав та розвив її, намагаючись обґрунтувати фактами мови аналізованих ним пам'яток давньої розмови її. З критикою тенденційних тверджень М.Погодіна і О.Соболевського та з їх спростуванням у різний час виступали М.Максимович, О.Котляревський, В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Дашкевич, П.Житецький, А.Кримський та інші.

с. 195 ...“Курса русской истории” Ключевского... — йдеться про найбільш відомий твір В.Ключевського, що неодноразово перевидавався. Див.: *Ключевский В.О.* Курс русской истории: В 5 ч. — СПб.; Петроград, 1904—1922.

с. 196 ...знов-таки за “Очерком” Ключевского... — очевидна описка М.Грушевського. Мова йде про “Курс русской истории” В.Ключевського.

с. 197 ...попередня “История древней русской литературы” — йдеться про працю: *Сперанский М.Н.* История древней русской литературы: Пособие к лекциям в Университете и на Высших женских курсах в Москве. — М.: Типолитография товарищества И.Н.Кушнерев и К°, 1914. — X, 599 с.

...книгу пок[ійного] Владимірова, видану 20 літ перед тим... — див.: *Владимиров П.В.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1900. — 480 с.

Так, на с. 277 ми читаємо такий загальний відзив... — тут і далі М.Грушевський цитує працю М.Сперанського у власному перекладі українською, зазначаючи відповідні сторінки.

с. 198—199 ...стаття Арабажина в “Истории русской литературы” Аничкова — йдеться про статтю: *Арабажин К.* Исторические песни и думы малорусского народа // История русской литературы: В 2 т. / Под ред. Е.В.Аничкова, А.К.Бороздина, Д.Н.Овсяннико-Куликовского. — Т. I: Народная словесность. — Вып. IV. — М.: Издание товарищества И.Д.Сытина и Товарищества “Мир”, 1908. — С. 301—334.

A.Debidour. Le histoire diplomatique de l'Europe, depuis Congrès de Berlin jusqu'à nos jours. T. I—II (Bibliothèque d'histoire contemporaine). Paris: F.Alcan, 1916 — 1918, XII + 359 і 379 с.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 176—177. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф із вставкою на арк. 4 та правками олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17179. — 4 арк.). На арк. 1 червоним олівцем позначка вгорі “55”, простим олівцем “Зап. Н.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 200 Перша частина “Дипломатичної історії Європи” професора Паризького університету Антонена Дебідюра... вийшла в 1891 р. ... — йдеться про видання: *Debidour A.* Histoire Diplomatique de l'Europe de 1814 à 1916: 2 vols. — Paris: Félix Alcan, 1891.

“Коли імператор Вільгельм II проголосив в 1914 році війну Росії... в заступстві фактів, по деяким пунктам” — М.Грушевський цитує книгу А.Дебідюра у власному перекладі українською мовою.

L.Lévy-Bruhl. Das Denken der Naturvölker. In deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921, XIII + 352 с.

L.Lévy-Bruhl. La mentalité primitive. (Bibliothèque de philosophie contemporaine — Travaux de l'Année sociologique). Paris: F.Alcan, 1922, III + 537 с.

Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens. (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften, 1921, I Jahrg., Heft 3, 1921)

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l’Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)